

ნინო სილაგაძე

მოქვის ტაძრის გვერდითი ნაგებობის და ქოროების არქიტექტურული ფორმის საკითხისათვის

მოქვის საკათედრო ტაძარს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიაში. იგი მრავალმხრივ გამორჩეული ძეგლია – როგორც არქიტექტურული კომპოზიციის ორიგინალობით, ასევე ისტორიული თვალსაზრისითაც. თუმცა მოქვის ტაძარს არ აქვს სააღმშენებლო წარწერა, ისტორიული წყაროების მიხედვით იგი საკმაოდ ზუსტად თარიღდება. როგორც „ქართლის ცხოვრება“ გვაუწყებს, კახეთში ლაშქრობისა და კვირიკე II-სთან ზავის დადების შემდეგ შინ მობრუნებულმა აფხაზთა მეფე ლეონ III-მ (957-967) „აღაშენა ეკლესია მოქვისა და შექმნა საყდარი საეპისკოპოსოდ“.¹ ლეონ III-ის მასშტაბური სააღმშენებლო მოღვაწეობა ცდება დასავლეთ საქართველოს ფარგლებს: 964 წელს მისი და მისი დის გურანდუხტის თაოსნობით აიგო ქართული მონუმენტური არქიტექტურის კიდევ ერთი ღირშესანიშნავი ძეგლი – კუმურდოს ტაძარი. მისი მეფობის დროს აქტიურად მიმდინარეობს უმნიშვნელოვანესი პროცესი – ახალი საეპისკოპოსო კათედრების დაარსება, რომელიც კიდევ უფრო ამტკიცებს დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის დამოუკიდებლობას კონსტანტინოპოლისაგან.

ყოველივე ეს დასავლეთ საქართველოს ხელისუფლების ტრადიციული პოლიტიკის გაგრძელებაა. ჯერ კიდევ ლეონ II (786-798) იღებს „აფხაზთა მეფის“ ტიტულს თავისი წინამორბედებისგან განს-

¹ მატიაზე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. რედ. ს. ყაუხჩიშვილი. თბ. 1955. ტ. I, გვ. 268-269.

ხეაგვებით, რომლებიც „მთავრის“ და „პატრიკიოსის“ უფრო მოკრძალებულ ტიტულებს ატარებდნენ.² ამრიგად, ლეონ II-ს მეფობის პერიოდში დასავლეთ საქართველო გაერთიანებულია და დამოუკიდებელია ბიზანტიისგან მიუხედავად იმისა, რომ ბიზანტიელები არ აღიარებენ დასავლეთ საქართველოს ხელისუფალთ მეფეებად და „არხონტს“ ან „ექსისუსტს“ უწოდებენ მათ.

ასევე აქტიურია აფხაზთა მეფეების საეკლესიო პოლიტიკა, რომელიც, როგორც ცნობლია, მიმართულია დასავლურქართული ეკლესიის გათავისუფლებისაკენ ბიზანტიურისაგან. თუმცა ეს პროცესი დიდი ხანია დაწყებულია: ჯერ კიდევ IX ს-ის დასაწყისში აფხაზთა მთავრები ჯერ აერთიანებენ დასავლეთ საქართველოს ეკლესიას, შემდეგ კი ხდება მისი გამოყოფა კონსტანტინოპოლის სამწყოსასაგან. ლეონ II-ს დროს ეს რეფორმა პრაქტიკულად სრულდება და აფხაზთა კათალიკოსი მცხეთის ტახტს ექვემდებარება „უფროსობის წესით“. ამ პერიოდის ბიზანტიურ ექტეზისებში (820/829 – 901/907) აღარაა მოხსენიებული აღარც ერთი დასავლურ ქართული საეპისკოპოსო კათედრა. X საუკუნეში არსდება მოქვის, ჭყონდიდის, ბედიის კათედრები.³

მოქვი, როგორც უკვე ვთქვით, 957-967 წლებში აიგო და თავიდანვე საეპისკოპოსო ტაძარი იყო. იგი ოჩამჩირედან ოციოდე კმ-ის დაშორებით, მოქვის-წყალის და დვების-წყალის შეერთებაზე არცთუ ფართო ადგილას მდებარეობს. მშენებლობის დროინდელი წარწერა თუ არსებობდა, არაა შემორჩენილი, სამაგიეროდ, დ. ბაქრაძეს დადასტურებული აქვს წარწერა, რომელიც გვაუწყებს, რომ ტაძარი მოიხატა იმპერატორ ალექსი კომნენოსის და აფხაზთა მეფე დავითის დროს⁴ – საინტერესოა, რომ ზუსტად ამ თანმიმდევრობით. ამასვე ადასტურებს კონსტანტინოპოლის პატრიარქის დოსითეოსის ცნობა იმის შესახებ,

² „მოუძღვრდეს ბერძენნი, გადგა მათგან ერისთავი აფხაზთა, სახელით ლეონ... რომლისად მიეცა სამეკვიდროდ აფხაზეთი. ესე მეორე ლეონ ასულის წული იყო ხაზართა მეფისა, და ძალითა მათითა გაადგა ბერძენთა. დაიპყრა აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ღიხამდე, სახელ-იღვა მეფე აფხაზთა.“ მატიანე ქართლისა, გვ. 251.

³ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. II, გვ. 420-426.

⁴ Д. Бакрадзе. Кавказ в древних памятниках христианства. Тб.. 1875, гв. 103.

რომ მოქვის ტადარი მოიხატა დავით აღმაშენებლის მეფობის დროს.

მოელი შუა საუკუნეები მანძილზე მოქვის ტადარი ინარჩუნებდა თავის, როგორც კულტურულ-რელიგიური ცენტრის, მნიშვნელობას (საკმარისია გავიხსენოთ 1300 წელს შექმნილი მოქვის სახარება), XV ს-ში მას მოქველი არქიებისკოპოსის გრიგოლ მანაგადის თაოსნობით მიუშენდა სამრეკლო. XVI-XVII სს-ში ეს მეორე საეპისკოპოსო კათედრაა თავისი მნიშვნელობით დრანდას შემდეგ.⁵ 1659 მას ეწვია კონსტანტინოპოლის პატრიარქი, რომელმაც დაგვიტოვა ძვირფასი ცნობები ტადრის შესახებ, ხოლო ვახუშტის მიხედვით, XVIII ს-ში აქ ისევ ეპისკოპოსის სამყოფელია, რომლის სამწყსოშიც შედის კოდორის გაღმა მოსახლეობა მდ. ღალიდგამდე.⁶ ზუსტად უცნობია, როდის მოიშალა მოქვის საეპისკოპოსო კათედრა, მაგრამ XIX ს-ის 30-იან წლებში ტადარი უკვე მიტოვებულია.⁷ 1838 წ. აქ ჯერ კიდევ ყოფილა ფერადი მარმარილოს მოზაიკური იატაკი, 1848 წელს კი ნაგებობა მ. ბროსეს უკვე გაპარტახებული დახვდა. დ. ბაქრაძემ ასევე მძიმე მდგომარეობაში იხილა ტადარი 1859 წელს,⁸ რამდენიმე წლის შემდეგ კი მიხეილ შერვაშიძემ განაახლა იგი და საგვარეულო საძვალედ აქცია. ამ უკანასკნელმა შეკეთებამ საკმაოდ დააზიანა ტადრის პირვანდელი სახე.

მოქვის ტადარი საქართველოს ხუროთმოძღვრების იშვიათ, მეტიც – უნიკალურ არქიტექტურულ ტიპს განეკუთვნება, რომელიც სხვადასხვა მკვლევარის მიერ შეფასებულია როგორც ჩაწერილი ჯვრის გართულებული ვარიანტი და როგორც ე. წ. ხუთნავიანი ჯვარგუმბათოვანი ეკლესია. ტიპოლოგიური დეფინიციების მიუხედავად, ტადარს, მართლაც არ მოეპოვება ზუსტი პარალელები ქართულ ხუროთმოძღვრებაში, სამაგიეროდ, მის რთულ არქიტექტურულ ფორმასთან შედარებით ახ-

⁵ იხ. ევდემონ ჩხეტიძის დროს (1543-1578) მოქვში გადაწერილი იოანე ქსიფილინეს ცხოვრება. კ. კეკელიძე. ახლად აღმოჩენილი აგიოგრაფიული თხზულება. ეტიუდები, III. თბ. 1955.

⁶ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV, თბ. 1979, გვ. 781.

⁷ Д. Бакрадзе. Кавказ в древних памятниках христианства, გვ. 103

⁸ Д. Бакрадзе. Кавказ в древних памятниках христианства, გვ. 103

ლოს მდგომ ძეგლებად შეიძლება დასახელდეს რამდენიმე მაგალითი ბიზანტიიდან, კერძოდ, კონსტანტინოპოლიდან, და ძველი რუსეთიდან. ჩვენი ნაშრომის შეზღუდული ფორმატი ამჯერად არ იძლევა საშუალებას კვლევა გავაფართოვოთ ამ ასპექტით და მოვიცვათ სხვა აღმოსავლურქრისტიანული რეგიონების არქიტექტურა, კერძოდ, ბალკანეთის ქვეყნები. ეს მომავალი ნაშრომების თემაა. ამჯერად ჩვენ განვიხილავთ მოქვის ტაძრის ზოგიერთ არქიტექტურულ თავისებურებას ბიზანტიური და ძველი რუსული ძეგლების ერთ ჯგუფთან მომართებაში. ესენია კალენდერ-ჯამი, ლიპსის მონასტრის ჩრდილოეთი ეკლესია (ფენარი-ისა), ანა დალასინას მიერ აგებული ეკლესია ქრისტე ყოვლისმხედველის მონასტერში (ესკი-იმარეთი) კონსტანტინოპოლში, კიევის, ნოვგოროდის, პოლოცკის სოფიას ტაძრები და სხვ.

მოქვის ტაძრის გარე მასების დანაწევრება საკმაოდ განსხვავდება ამავე ეპოქის სხვა ქართულ ძეგლებისაგან: არასტანდარტულია ნაგებობის ძირითადი მასივის და ჯვრის მკლავების, ასევე დასავლეთის პორტიკის პროპორციული თანაფარდობა. ეს უკანასკნელი ძალიან პატარაა და თანაც ორ მრგვალ კოლონას ეყრდნობა. პორტიკს კიდევ პატარა ოთხკოლონიანი კიოსკი ჰქონდა სახურავზე.⁹ მთლიანობაში ჯვრის მკლავები ძალიან მცირედაა დაშორებული კორპუსის სიმაღლეს, პორტიკი კი უწონო, თითქოს სათამაშო გვეჩვენება, რაც აგრეთვე უჩვეულოა ქართული ძეგლების კარიბჭეების არქიტექტურისთვის. დამახასიათებელ, მხოლოდ ამ ძეგლისთვის ჩვეულ სილუეტს ანიჭებს ნაგებობას კიდევ ერთი მომენტი – ჯვრის მკლავების, გვერდითი ნაგებობისა და ქოროების გადახურვებს შორის ძალიან მცირე მანძილი. უფრო მეტად თვალშისაცემია ეს გრძივ ფასადებზე, თუმცა დასავლეთ და აღმოსავლეთ ფასადებზეც იკვეთება გარკვეული დისონანსი. სწორკუთხა მასები აქ, როგორც აფხაზეთის სხვა ძეგლებში, გართულებულია სამი აფსიდით: მათგან ერთი წახნაგაა, ორი – წრიული (*იხ. ტაბ. 2-3*).¹⁰

⁹ Л. Рчеулишвили. Купольная архитектура VIII-X веков в Абхазии. Тб. 1988, გვ. 49.

¹⁰ შედარებისათვის მოგვყავს ლიხნის ტაძრის გარე მასების წყობა, რომლის პროპორციები ასევე უჩვეულოა საქართველოს ხუროთმოძღვრებისათვის და ამის გამო მკვლევართა ერთი ნაწილი (მაგ., მ. ბროსე, პ. უვარო-

ტაძრის გარე მოპირკეთება კარგადაა შემონახული, ყოველ შემთხვევაში, ასეთი იყო იმ ბოლო პერიოდისათვის. რისი მოძიებაც შეეძლებოდა რუსულ ვებ-გვერდებზე, ისაა, რომ ტაძარი 2002 წლიდან ფუნქციონირებს, ხოლო როგორც ფოტოებიდან ჩანს, მისი მდგომარეობა დამაკმაყოფილებელი იყო (2008-2011 წლის ფოტომასალის და Google Earth-ის მონაცემების მიხედვით)(იხ. ტაბ. 1). სამწუხაროდ, უკანასკნელი რესტავრაციის ფოტომასალების მოპოვება ვერ შევძელით. როგორც სიტყვიერი აღწერით ცნობილია, დაგეგმილია ტაძრის გუმბათის გადაკეთება და გარედან შეეთეთრება.

საფასადო მორთულობიდან უნდა აღინიშნოს სადა ლილვები, რომლებიც ტაძრის სარკმლებს და გუმბათის ყელს შემოუყვება, და გუმბათის 12 და აფსიდების 5 სარკმლის გადაბმული თავსართები. სამხრეთ და ჩრდილოეთ კარებს ჩაჭრილი პორტალები აქვს, თანაც ლუნეტები ცალკეა, დასავლეთ შესასვლელს კი მაღალი თაღოვანი მოჩარჩოება აქვს მცენარეული ორნამენტით. აქვეა კორინთულ სვეტებიანი პორტიკი. თაღის ზენიტში აყვავებული ჯვრის გამოსახულებაა, ხოლო ტიშპანში – სწორკუთხა ჩარჩო (შესაძლებელია, წარწერისთვის).

კიდევ უფრო უჩვეულოა ნაგებობის გარე მასებისა და შიდა სივრცის ურთიერთმიმართება: იგი არ ექვემდებარება იმ კონცეფციას, რომელიც ასე ტიპიურია საქართველოსთვის და რომლის მიხედვითაც ფასადებზე ასახება ინტერიერის ხასიათი. ძეგლის გარე მასების მონოლითურობა და სიმძიმე არ ეხამება მის თავისუფალ, მსუბუქ, ნათელ შიდა სივრცეს, რომელიც ძირითადად განპირობებულია სვეტების და მათზე გადასული თაღების რიტმით. ეს რიტმი გრძელდება პილასტრებით დანაწევრებულ ბემაზეც. ასეთივე რიტმულადაა აგებული გვერდითი ნაგები (იგივე, შესაბამისი რიტმული მონაკვეთები იქმნება ბურჯე-

ვა და სხვ.) მას ბიზანტიურ ძეგლად მიიჩნევენ და X–XI ს-ით. ათარიღებს, ხოლო მეორენი კი ქართულ ნიმუშად მიიჩნევენ და IX–Xსს-ით ათარიღებენ. იხ. Л. Рчеулишвили. Купольная архитектура VIII–X веков в Абхазии, გვ. 43–44; მართლაც, ლიხნის ტაძარს გამოარჩევს როგორც გუმბათის და კორპუსის „არაქართული“ პროპორციები, ასევე თავად გუმბათის შიდა „ნეკნისებრი“ კონსტრუქცია, რაც არცერთ ქართულ ძეგლზე არ გვხვდება, სამაგიეროდ, ხშირია შუაბიზანტიური ხანის ნაგებობებში.

ბითა და თაღებით), რომლებიც სრულდება აფსიდებით. აქ, ისევ ტრადიციული გადაწყვეტისაგან განსხვავებით, არაა იზოლირებული მონაკვეთები, რომლებიც შეიძლებოდა პასტოფორიებად მოგვეჩნია (იხ. ტაბ. 3). ხსენებულ მონაკვეთებს არც გადაკეთების კვალი ეტყობა, ამდენად, აქვე დგება ტაძრის პასტოფორიების პრობლემა, რომელზეც ქვემოთ ვისაუბრებთ.

ჩაწერილი ჯვრის ფორმის ბერთვი გაფართოებულია, გახსნილია ორსართულიანი ქოროების თუ დამატებითი ნაგებობის ხარჯზე. ეს დამატებითი სივრცითი სარტყელი გარს უვლის ტაძარს სამი მხრიდან: მესამე, დასავლეთის მხარეს იგი ნარტექსის სახითაა გადაწყვეტილი. იგი შედარებით ვიწროა და დაბალია, ვიდრე მკლავთაშორისი მონაკვეთები და, ამდენად, ქმნის გარკვეულ დაქვემდებარებულ, თითქოს შედარებით მეორეხარისხოვან, ელემენტს ინტერიერში, რაც ხელს უწყობს სწორედ იმას, რომ ცენტრალური, ჯვარგუმბათიანი ბერთვი არ „იკარგება“, მაინც იკვეთება ინტერიერის წყობაში. შიგნით ქოროების ორივე სართული გახსნილია თაღების რიგით, გარედან კი სამი მხრიდან უვლის ტაძარს სწორკუთხა მასივის სახით.¹¹

მეორე იარუსის ქოროები დაუნაწევრებელია, ერთიან თითქოს გალერეას წარმოადგენს, ქვედა აირუსზე კი გამოიყოფა დამოუკიდებელი კაპელები. აქედან ორ-ორი კიდურა – დასავლეთ და აღმოსავლეთ ბოლოებში – იზოლირებულია. აღმოსავლეთის წვეილს აქვს პატარა აფსიდისებრი ნიშები კონქისებრი გადახურვით და სარკმლით – სავარაუდოდ, სწორედ ესაა პასტოფორიები. ქოროების შუა მონაკვეთები ტაძრის ცენტრალურ სივრცეს თაღების მალეების საშუალებით უკავშირდება, ანუ არაა იზოლირებული. ორივე სართულზე ერთნაირი გადაწყვეტაა – გვერდითა ქოროებიდან ჯვრის მკლავებში სამ-სამი თალი გამოდის, დასავლეთ ნაწილში – ორ-ორი. დასავლეთი მკლავს ნარტექსი ერთი ფართო თალით უერთდება. მაგრამ საინტერესოა, რომ სწორედ აქ ჩანს ნათლად გადაკეთების კვალი – თაღებს, რომლებიც გადმოყვანილია დასავლეთიდან პილასტრებზე, აღმოსავლეთ მხარეს საყრდენი

¹¹ Л. Рчеулишвили. Купольная архитектура VIII-X веков в Абхазии, გვ. 51.

არ აქვს, ამდენად ისინი „დაკიდებულია“ კამარაზე. ბუნებრივია, თავდაპირველად აქ აღმოსავლეთის მხრიდანაც იქნებოდა საყრდენები. სავარაუდოდ, აქაც სამმაგი თალი იყო, როგორც სამხრეთ და ჩრდილოეთ მკლავებში. ლ. რჩეულიშვილის სიტყვებით, ტაძრის შესწავლის დროს არ იყო საშუალება გაკეთებულიყო ზონდაჟი მეორე იარუსზე, თუმცა აქაც ცხადად ჩანს გადაკეთების კვალი.¹² ნარტექსის ჩრდილოეთ მონაკვეთში განლაგებულია კიბეც რომელიც აღის ქორობის მეორე იარუსზე – ისიც, როგორც ჩანს, არაა თავდაპირველი. ამდენად, თუ გავითვალისწინებთ ამ გადაკეთებას, ცხადი ხდება. რომ ნარტექსის სივრცე კი არ გადაედინებოდა მკლავში, არამედ საკმაოდ დამოუკიდებელ ელემენტს წარმოადგენდა.

ჩვენ აღარ შეგჩერდებით ჩაწერილი ჯვრის ტიპის ამ გართულებული ვარიანტის გენეზისის საკითხზე, რომელიც, როგორც ცნობილია, განხილული აქვს მრავალ ავტორიტეტულ მკვლევარს – გ. ჩუბინაშვილის,¹³ ი. სტეიგოვსკის,¹⁴ ნ. ბრუნოვს¹⁵ და სხვ. ჩვენი მიზანია განვიხილოთ ქორობის, გვერდითი ნაგებობის თუ გალერეების გადაწყვეტის ვარიანტები სხვადასხვა ქვეყნის არქიტექტურის მაგალითზე.

თავდაპირველად განვიხილოთ მსგავსი ნაგებობები კონსტანტინოპოლის არქიტექტურაში. გართულებული „ჩაწერილი ჯვრის“ უძველეს პროტოტიპად შეიძლება დასახელდეს ე. წ. ახალი ეკლესია – ნეა (880 წ.).¹⁶ ეს ეკლესია ბასილ I-ს დროს აიგო, თუმცა მისგან დღეს აღარაფერია შემორჩენილი: ოსმალურ ხანაში აქ ღვთის საწყობი იყო, რომელიც აფეთქდა და ნაგებობა გაანადგურა. აღწერილობის თანახმად, ეს ხუთგუმბათიანი „ჩაწერილი ჯვრის“ ტიპის შენობა იყო,¹⁷ რომელმაც დაუღო საფუძველი ეკლესიათა განსაკუთრებულ ჯგუფს ბიზანტია-

¹² Л. Рчеулишвили. Купольная архитектура VIII-X веков в Абхазии, გვ. 54.

¹³ Г. Чубинашвили. Цроми. М. 1988, გვ. 80-84.

¹⁴ J. Strzygowski. Die Baukunst der Armenier und Europa. B. I. Wien. 1918, გვ. 177.

¹⁵ Н. Брунов. О некоторых связях русской архитектуры с зодчеством южных славян. Архитектурное наследство 2. 1952, გვ. 23.

¹⁶ R. Krauthimer. Architettura paleocristiana e bizantina. Turin. 1986, გვ. 388.

¹⁷ C. Mango. Nea Ekklesia. Oxford Dictionary of Byzantium. Oxford. 1991, გვ. 1446.

ში, ბალკანეთსა და რუსეთში.

გართულებული, ე. წ. ხუთნავიანი „ჩაწერილი ჯვარი“ თანდათან წამყვან ადგილს იკავებს დედაქალაქის არქიტექტურულ სკოლაში. ამ ტიპის ძეგლებში გუმბათქვეშა სივრცე ორმაგი გარშემოსავლელითაა გარშემორტყმული – შიდა და გარე, რომლებიც თაღების ფართო მალეებით უკავშირდება ერთმანეთს. ასეთივე თაღებია ქოროებზეც.

კონსტანტინოპოლის ერთ-ერთი პირველი ასეთი ძეგლია IX ს-ის II ნახევარში აგებული კალენდერ-ჯამი. ამ ნაგებობის განსაკუთრებული თავისებურება ისაა, რომ მას ჰქონდა მესამე იარუსი – მისი ნაწილები შემორჩენილია ჯვრის მკლავებს შორის მოქცეულ გვერდითი მონაკვეთების თავზე, თუმცა თავდაპირველად მესამე იარუსი გრძელდებოდა აგრეთვე გვერდით ნაგებზეც. სამივე მკლავი – დასავლეთი, სამხრეთი და ჩრდილოეთი – იხსნებოდა გვერდით ნაგებში და ნარტექსში სამმაგი ფართო თაღით. ამრიგად, გვერდითი ნაგები და ნარტექსი დამატებით სარტყელს ქმნიდა „ჩაწერილი ჯვრის“ ფორმის ბირთვის გარშემო (იხ. ტაბ. 4).

ამავე ჯგუფის ჩვენთვის ყველაზე საინტერესო ძეგლია ლიპსის მონასტრის ჩრდილოეთი ეკლესია, ანუ ფენარი ისა, რომელიც 908 წელს აიგო, თუმცა საგრძნობი ცვლილებები განიცადა უკვე 1282 წელს, როდესაც მას მიუშენდა ამავე მონასტრის სამხრეთი ეკლესია. ამის გამო ჩრდილოეთ ეკლესიას მოანგრის სამხრეთის გვერდითი ნავი. თუმცა არსებული რეკონსტრუქციების მიხედვით ცხადი ხდება, რომ ლიპსის მონასტრის ჩრდილოეთი ეკლესია ჩვენთვის საინტერესო არქიტექტურული კომპოზიციის ერთ-ერთი ყველაზე სრულყოფილი ვარიანტია: კალენდერ-ჯამის მასიური, კედლებზე მიდგმული გუმბათქვეშა ბურჯების მაგიერ აქ უკვე სახეზეა თავისუფალი ბურჯები. მეორე იარუსის ქოროები გარს უვლიდა მთელ ნაგებობას საკუროთხევლის გვერდითი სათავსების, გვერდითი ნაგების და ნარტექსის თავზე. ნარტექსი ეკლესიას უერთდებოდა არა სამი თაღით, არამედ სამი კარით, ამრიგად, ის უფრო იზოლირებულ სივრცით მონაკვეთს წარმოადგენდა. ბოლოებში ნარტექსს ასევე იზოლირებული კვარდატული უჯრედები

ჰქონდა — კიბის კოშკები. საინტერესოა ამ ძეგლის ორიგინალური, ოთხეურა ფორმის პასტოფორიებიც. საერთოდ ლიპსის მონასტრის ჩრდილოეთი ეკლესია შეკრული, ცენტრული შიდა სივრცით გამოირჩევა, სადაც ცენტრალურ ბირთვს ორი სარტყელი უვლის გარს: ჯვრის მკლავები და მათ შორის მოქცეული სივრცითი მონაკვეთები და გვერდითი ნაგებობები და ნარტექსი. ამ უკანასკნელ სარტყელს მეორე იარუსიც აქვს ქოროების სახით, სადაც კიდევ ერთი საინტერესო სიახლეა — იზოლირებული კაპელები, როგორც მოქვის ტაძარში (იხ. ტაბ. 5).

ხსენებული ჯგუფის შემდეგი ნიმუშია ესკი იმარეთი, ყოფილი ქრისტე ყოვლისმხედველის ეკლესია, XI ს-ის კონსტანტინოპოლის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ძეგლი.¹⁸ ნაგებობა ერთ-ერთი ბორცვის წვერზე მდებარეობს და ოქროს რქას გადაჰყურებს, საიდანაც წარმოდგა მისი სახელწოდება. დაახლოებით 1087 წელს ანა დალასინამ, კეისარ ალექსი I კომნენოსის დედამ, დააარსა აქ დედათა მონასტერი და ააგო ეს ეკლესია, სადაც მოგვიანებით თავადაც აღიკვეცა მონაზვნად საიმპერატორო ოჯახებში მიღებული წესის თანახმად. 1204 წელს ეკლესია გადაეცა ბენედიქტელ ბერებს, 1453 წლიდან კი ფუნქციონირებს როგორც მეჩეთი, უფრო სწორად იქვე მდებარე ფათიჰის დიდი მეჩეთის კომპლექსის ნაწილი (აქ გახსნეს მედრესე და სამზარეულო, სადაც მზადდებოდა საჭმელი ღარიბებისთვის — აქედან წარმოდგა სახელწოდებაც, რომელიც დაახლოებით საქველმოქმედო დაწესებულებას ნიშნავს). ძეგლი რესტავრირებულია 1970 წელს.

ეკლესია, როგორც მრავალი სხვა ძეგლი კონსტანტინოპოლში, ძველ ცისტერნაზეა აგებული, შუაბიზანტიური ხანისთვის ტიპური ქვისა და აგურის შერეული წყობით. მაგრამ დედაქალაქის სხვა ძეგლებისგან განსხვავებით, იგი კრამიტითაა დახურული.

ძეგლს ტიპიური გართულებული „ჩაწერილი ჯვარის“ ფორმის გეგმა აქვს: გუმბათი, ოთხი მკლავი ცილინდრული კამარებით, დასავლეთით ორი კოშკი და ექსონარტექსი, რომელიც, როგორც ჩანს, მოგვიანებით, პალეოლოგოსთა ხანაში მიუშენეს ორიგინალური პორტიკის

¹⁸ A. Van Milligen. Byzantine Churches in Constantinople. London. 1912, გვ. 214.

მაგიერ. შიდა ნატრექსში შესასვლელი გაფორმებულია სამი თალით, მას ბოლოებში ნახევარწრიული ნიშები აქვს. მეორე იარუსის გაღერვა აქაც, როგორც მოქვში, შედარებით დაბალჭერიანია და ტაძრის შიდა სივრცეში სამმაგი თაღოვანი სარკმლით იხსნება. ეს პარადული პორტიკი და ფართო დასავლეთის ქორო გამოარჩევს ხსენებულ ძეგლს ლიპსის მონასტრის ჩრდილოეთი ეკლესიისგან.

გაღერვა სამი მხრიდან უვლის ნაგებობის ცენტრალურ ბირთვს. იგი სამმაგი თაღებითაა გახსნილი როგორც ნავში, ასევე მკლავებში. ეს მწყობრი სამთაღიანი სისტემა ნაწილობრივ შემორჩენილია ინტერიერში. მარმარილოს სვეტები მსუბუქი და წვრილია, რაც დამახასიათებელ იერს ანიჭებს ტაძრის შიდა სივრცეს. როგორც თომას მეთიუსი აღნიშნავს, ეს გაღერვა ანა დალასინასთვის იყო განკუთვნილი,¹⁹ ისევე, როგორც ბაგრატის ტაძრის პატრონიკენი გამოიყენებოდა დედოფლისთვის. ისევ მეთიუსის სიტყვებიდან ვიცით, რომ გაღერვებს გარედან თავდაპირველად ქანობა გადახურვა ჰქონდა,²⁰ როგორც მოქვის ტაძარში. სავარაუდოდ, ის დამახასიათებელი სილუეტი, რომელიც აქვს მოქვს, აქაც სახეზე იყო, თუმცა ამჟამად ეს დაქანებული სახურავი შეცვლილია კრამიტის გადახურვით, რომელიც რბილად მიუყვება კამარის მრუდ-ხაზოვან ფორმას, რამაც ერთგვარად შეცვალა ძეგლის გარე არქიტექტურული სახე. აქაც, კონსტანტინოპოლის სხვა „ხუთნავიანი“ ძეგლების მსგავსად, გვერდით ნაგებს ხის გადახურვა ჰქონდა (*იხ. ტაბ. 6*).

დასავლეთიდან მიშენებული ნატრექსი საკმაოდ იზოლირებულ სივრცით მონაკვეთად აღიქმება. ისიც, ლიპსის მონასტრის ეკლესიის მსგავსად, ორი კოშკითაა ფლანკირებული, რაც ძალზე მოგვაგონებს ევროპულ ვესტვერკს. უფრო სწორად, სავარაუდოა, რომ პარადული ვესტვერკის და სამპორტალიანი შესასვლელის იდეა სწორედ ბიზანტიიდან გავრცელდა დასავლეთ ევროპაში.

მოგვიანებით, XII ს-ში, ჩნდება შებრუნებული ტენდენცია – ცენ-

¹⁹ T. F. Mathews. The Byzantine Churches of Istanbul: a Photographic Survey. Pennsylvania University Press. 1976, გვ. 59.

²⁰ T. F. Mathews. The Byzantine Churches of Istanbul..., გვ. 59.

ტრალური ბირთვი მაქსიმალურად იზოლირდეს გვერდითი, დამატებითი ნაგებისგან. კონსტანტინოპოლის სკოლაში შეინიშნება იგივე ტენდენცია, რაც ქართულ არქიტექტურაში – პატარა, კომპაქტური ტაძრის, ინტიმური შიდა სივრცის შექმნის სურვილი. ხშირად ეს გვერდითი ნაგები საერთოდ გამოყოფილია შენობიდან და პორტიკების სახეს იღებს. ვფიქრობთ, ამ ზოგადი ტენდენციით აიხსება სწორედ ის ფაქტიც, რომ საქართველოშიც მოქვის ტაძრის სქემა პირდაპირი სახით მეტი აღარ განმეორებულა.

უკვე XII ს-ის II ნახევარში აგებულ მოლა-გიურანიში გვერდითი ნაგები ყრუ კედლებითაა იზოლირებულია ცენტრალური ჯვარგუმბათიანი სივრციდან და ღია პორტიკების სახით შენობის გარეთაა გატანილი. სამაგიეროდ, პორტიკები ფართო სამმაგი თაღით იხსნება გარეთ. ამრიგად, გვერდითი ნაგები დამატებით გაღერებულ იქცა, რამაც სრულიად შეცვალა ნაგებობის მხატვრული სახე.

კონსტანტინოპოლის „ხუთნავიან“ თუ გართულებულ ჯვარგუმბათიან ტაძრებზე საუბრისას დასკვნის სახით უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ძეგლები თავისი დანიშნულებით ერთგვარი პარადული სტილის ნაგებობებია, რომლებიც განკუთვნილია იმპერიის მეტროპოლისის მკვიდრთათვის, საიმპერატორო ოჯახების წევრებისთვის, საზეიმო ლიტურგიებისთვის და სხვ. თავისი რთული არქიტექტურული ტიპით, ფორმათა დიფერენციაციით ისინი საუკეთესოდ პასუხობს ამ მოთხოვნას. სულ სხვა სიტუაციაა იმპერიის აღმოსავლეთ პროვინციებში, სადაც ასეთი საზეიმო, ნათელი, რთული ინტერიერების მოთხოვნა არაა და, ბუნებრივია, რომ აქ იშვიათად გვხვდება „ხუთნავიანი“, რთული „ჩაწერილი ჯვრის“ ტიპის კომპოზიცია. ერთ-ერთი ასეთი იშვიათი გამონაკლისია მაიარფაკინეს ეკლესია მესოპოტამიაში (IX ს.). ეს ნაგებობა ფორმალურად შეიძლება მივაკუთვნოთ „ხუთნავიანი“ ტიპის ტაძრებს, თუმცა კონსტანტინოპოლის ეკლესიებისგან განსხვავებით, ეს უფრო მკაცრი, მარტივი, მონოლითური ნაგებობაა (იხ. ტაბ. 7).

„ჩაწერილი ჯვრის“ გეგმის გარშემო მოცემული გვერდითი ნაგების, დამატებით გაღერებზე თუ ქოროებზე საუბრისას არ შეიძლება

არ ვახსენოთ ამ არქიტექტურული ფორმის ერთ-ერთი ყველაზე მასშტაბური და ჩამოყალიბებული მაგალითები: ესაა ძველი რუსული ხუროთმოძღვრების ნიმუშები – კიევის, ნოვგოროდის, პოლოცკის ტაძრები (იხ. ტაბ. 8).

პირველ რიგში კიევის სოფიას შევეხებით. საინტერესია, რომ ამ თითქოს ყოველმხრივ შესწავლილი ძეგლის დათარიღება დღემდე სადავო საკითხია. მიღებულ თარიღს – მშენებლობის დაწყებას 1036 წელს – ბევრი მეცნიერი აყენებს ეჭვქვეშ. არის აზრი, რომ ძეგლი ჯერ კიდევ ვლადიმირის დროს აიგო, იაროსლავის დროს კი დასრულდა, გაკეთდა მოზაიკები და სხვ. ასევე ბოლომდე გაურკვეველია, რომელი ეკლესია იყო კიევის მიტროპოლიტების კათედრალური ტაძარი – სოფია თუ ე. წ. Десятинная. ჩვენთვის საინტერესოა, რომ არ არის ერთიანი აზრი გალერეების მშენებლობის თარიღთან დაკავშირებითაც: არსებობს ვარაუდი, რომ ტაძარი ერთიანად აიგო,²¹ და ვარაუდი, რომ გალერეები და კოშკები კორპუსს XI ს-ის ბოლოს ან XII ს-ის I ნახევარში მიუშენდა. ტაძარი ბერძენი ოსტატების მიერაა აგებული კონსტანტინოპოლში არსებული ნიმუშების მიხედვით: აქ სახეზეა როგორც შუაბიზანტიურ ხანისთვის ტიპიური გეგმა, ასევე სამშენებლო ტექნიკა.

დასავლეთიდან ტაძარს ებჯინება ორი კიბის კოშკი, საიდანაც ასასვლელია მოწყობილი ქოროებზე. აქაც, როგორც სხვა შემთხვევაში, ქოროები განკუთვნილია დიდი მთავრისა და მისი ოჯახის წევრებისთვის. თუმცა კიევის სოფიას აქვს ერთი საინტერესო ნიშანი – როგორც ამას მრავალი მკვლევარი აღნიშნავს, ქოროებზევე იმართებოდა არარელიგიური ცერემონიებიც, მაგალითად, ელჩების მიღება, რაც, რა თქმა უნდა, არ იყო პრაქტიკაში არც ბიზანტიაში და არც საქართველოში. აქვე იყო სკრიპტორიუმი და ბიბლიოთეკაც. რომ ეს მართალაც ასე იყო, ამას ადასტურებს ის საერო ხასიათის მოზაიკებიც, რომლებიც ქოროებშია შემორჩენილი: ოლგას ვიზიტი კონსტანტინოპოლში, კონსტანტინოპოლის იპოდრომი, მუსიკოსები, აკრობატები, ნადირობის სცე-

²¹ П. Раппопорт. Русская архитектура X-XIII вв. Каталог памятников. Л. 1982, გვ. 13.

ნები და სხვ (იხ. ტაბ. 8-9).

ტაძარი მრავლჯერაა გადაკეთებული. განსაკუთრებით დაზარალდა იგი 1240 წელს ბათო ყაენის შემოსევისას, რამდენჯერმე გადაიწვა, XVII ს-ში კი ის გადააკეთეს ე. წ. უკრაინული ბაროკოს სტილში – შეათეთრეს, ხაზვისებრი გუმბათები დაადგეს და სხვ. პოლანდიელი მხატვრის აბრაჰამ ვან ვერსტერფელიდის ნახატებზე ძეგლი ამ ბოლო რეკონსტრუქციამდელი სახით წარმოგვიდგება. საბედნიეროდ, ინტერიერი ნაკლებადაა შეცვლილი. ორიარუსიანი გალერეა აქაც გარს უვლის ცენტრალურ ბირთვის სამი მხრიდან. კიდევ ერთი ერთიარუსიანი გალერეა უვლიდა ტაძარს გარედან. XVII ს-ში ამ უკანასკნელს კიდევ ერთი იარუსი და გუმბათები დაადგეს.

ხუთნავიანი გეგმა აქ განსაკუთრებით კარგადაა გამოვლენილი ექსტერიერში – ყველა ნავი აღმოსავლეთით თავდება აფსიდით. კიევის სოფიას ტაძარი ყველაზე რთულ სტრუქტურას წარმოგვიდგენს იმ ძეგლებთან შედარებით, რომლებიც აქამდე განვიხილეთ: ის უფრო მასშტაბურიცაა და მეტადაა დიფერენცირებული, ვიდრე ქართული თუ ბიზანტიური ძეგლები. ექსტერიერშიც იგი ერთიანი მონოლითის შთაბეჭდილებას კი არ ახდენს, არამედ გარკვეული აგლომერაციის (ცალკეული მასივების, გუმბათების და სხვ.). შიდა ბირთვის ხუთი ნავის გარდა, ტაძარს აქვს კიდევ ერთი ღია გალერეა, რომელიც მოედანზე გამოდის. ინტერიერიც ასევე დაყოფილია ცალკეულ დამოუკიდებელ სივრცით ელემენტებად: აქ არაა ერთიანი, თავისუფალი სივრცე, როგორც მოქვში. ზოგჯერ ეს მონაკვეთები გარკვეულ ჯგუფებს ქმნიან – მაგალითად, ქოროებზე ოთხი გუმბათი დაჯგუფებულია ერთი ბურჯის გარშემო ისე, რომ ოთხგუმბათიანი დარბაზი გამოდის (იხ. ტაბ. 9). ამასთან, აშკარაა საერო არქიტექტურის ელემენტები ტაძრის სტრუქტურაში: მაგალითად, ეს ოთხგუმბათიანი დარბაზი სასახლის არქიტექტურას მოგვაგონებს, იგი თითქოს ტაძრისგან დამოუკიდებელი ელემენტია. ამასვე მოწმობს საერო ხასიათის მოზაიკები ქოროებზე და კოშკებში: აძენად, ხსენებული თავისებურებების გათვალისწინებით კიდევ უფრო ცხადი ხდება კიევის სოფიას ტაძრის ქოროების ფუნქცია.

ნოვგოროდის წმ. სოფიას ტაძარი (1045-152) გართულებული ანუ ხუთნავიანი „ჩახაზული ჯვრის“ არქიტექტურული ტიპის კიდევ ერთი შესანიშნავი ნიმუშია. კიევის სოფიასგან განსხვავებით, ამ ძეგლს სამი აფსიდი აქვს, ამდენად, გეგმაში კიდევ უფრო თვალსაჩინოდაა გამოკვეთილი ცენტრალური ჯვარგუმბათიანი ბირთვი და მის გარშემო განლაგებული ორსართულიანი გალერეები. გალერეები საკმაოდ ფართოა – დაახლოებით 7,5-8 მ. აქაც, როგორც კიევის სოფიას შემთხვევაში, საკმაოდ ამაღლებულია ამ გალერეების მშენებლობის თარიღი, მაგრამ, სავარაუდოდ, ისინი თითქმის ტაძრის თანადროულია. ავტორთა უმეტესობა არ აყენებს ეჭვქვეშ „ხუთნავიანი“ გეგმის არსებობას თავიდანვე, მშენებლობის პირველივე ეტაპებზე.²² თუმცა თავად ამ გალერეების თავდაპირველი სახე ნ. ბრუნოვს სამი პორტიკის ფორმით ჰქონდა წარმოდგენილი (დასავლეთიდან, ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან).²³ არის მოსაზრებაც, რომ ეს გალერეები თავდაპირველად ღია იყო, ასევე ჰიპოთეზაც, რომ ისინი არკუტანების რიგს წარმოადგენდა მათზე გადაყვანილი ცილინდრული კამარებით, თანაც მოგვიანებით, XII ს-ში აიგო.²⁴ უფრო მისაღებია აზრი, რომ ეს გალერეები თავიდანვე ორსართულიანი და ორივე სართულზე დახურული იყო (*იხ. ტაბ. 10*). ინტერიერში ამჟამად გალერეები ცენტრალურ სივრცეს ორმაგი თალით უერთდება, რაც გვიანი გადაკეთების შედეგია, თავდაპირველად კი აქ ისევე, როგორც ბიზანტიურ ძეგლებში და კიევის სოფიას ტაძარში, სამმაგი თალი იყო.²⁵

ამრიგად, ზემოთ განხილული ჯგუფის ძეგლების მაგალითზე ვცადეთ დაგვეხსიათებინა გვერდითი გალერეების და ქოროების არქიტექტურული ფორმები და ფუნქცია. სავარაუდოდ შეიძლება ითქვას,

²² Н. Брунов. Очерки по истории русской архитектуры. т. I. М.-Л. 1935, გვ. 523, ნახატი 352.

²³ Н. Брунов. О последних исследованиях архитектуры собора Софии в Новгороде. т. I. М. 1946.

²⁴ М. Каргер. Новгород Великий. М. 1946, გვ. 17-18.

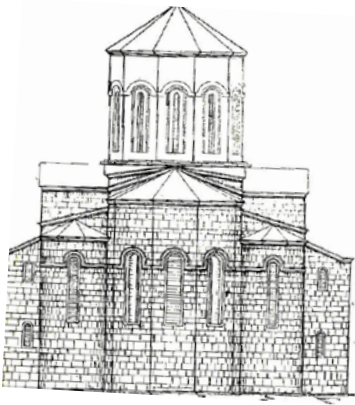
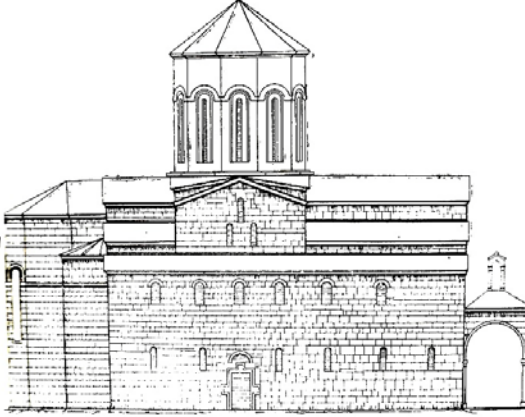
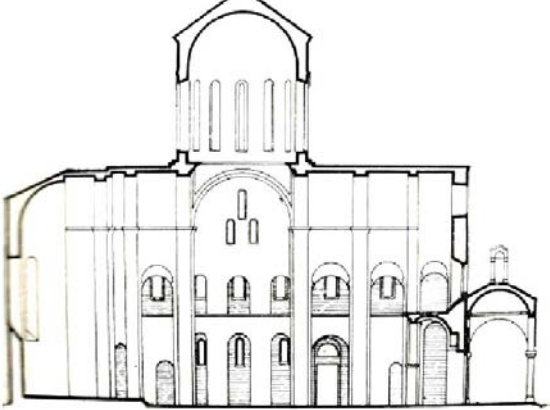
²⁵ Г. Штендер. К вопросу о галереях Софии Новгородской (по материалам археологического исследования северо-западной части здания) ОЧР. Реставрация и исследования памятников культуры. М. 1982. вып. 2, გვ. 6 - 27.

რომ, ყოველ შემთხვევაში ზოგიერთ ძეგლში (მაგ., კიევის სოფიას ტაძარი, ანა დალასინას მიერ აგებული ეკლესია და სხვ.) ქოროები და გალერეები პრივილეგირებული პირებისთვის იყო განკუთვნილი. მსგავსი ფაქტები დაფიქსირებულია აგრეთვე ქართულ სინამდვილეში, თუმცა საქართველოში, როგორც ჩანს, მეორე იარუსის ქოროებსა და გალერეებს არასდროს არ ჰქონდა ასე მკაფიოდ ჩამოყალიბებული ფუნქცია. ზოგადად საზოგადოების სოციალური დიფერენციაცია მაინცდამაინც მკაფიოდ არ აისახება ქართული ტაძრების არქიტექტურულ ფორმებში. რაც შეეხება საკუთრივ მოქვის ტაძარსა და მის ქოროებს, რადგანაც ჩვენ არ მოგვეპოვება პირდაპირი ისტორიული მონაცემები მათი დანიშნულების შესახებ, მხოლოდ ანალოგიების მიხედვით შეგვიძლია გამოვთქვათ გარკვეული ვარაუდი: მათი ფუნქცია, შესაძლოა, ახლოს იყო თანადროული კონსტანტინოპოლის თუ კიევის რუსეთის ტაძრების გალერეებისა.

ტაბულა 1

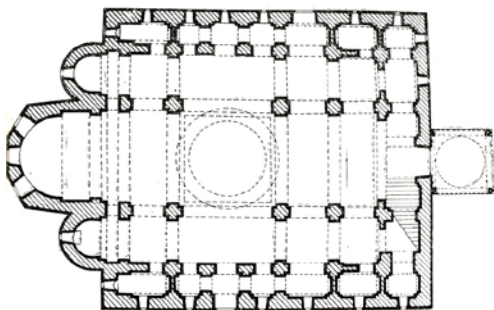
მოქვის ტაძარი 2008-2010 წწ.

ტაბულა 2	
	
მოქვის ტაძარი აღმოსავლეთი ფასადი ლ. რჩეულიშვილის მიხედვით	მოქვის ტაძარი ჩრდილოეთი ფასადი ლ. რჩეულიშვილის მიხედვით
	
მოქვის ტაძარი. ჭრილი სამხრეთზე ლ. რჩეულიშვილის მიხედვით	

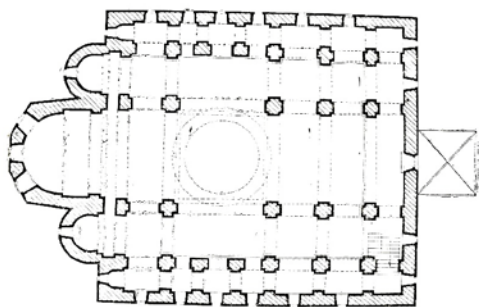
ტაბულა 3

ლიხნის ტაძარი
ლ. რჩეულიშვილის მიხედვით

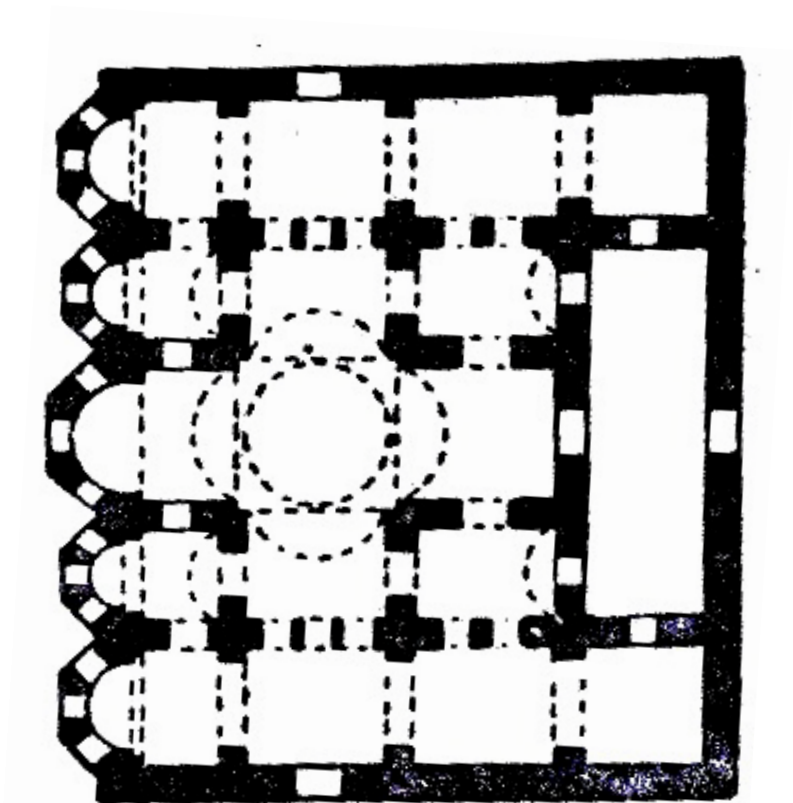

მოქვის ტაძარი
პირველი სართულის გეგმა
ლ. რჩეულიშვილის მიხედვით

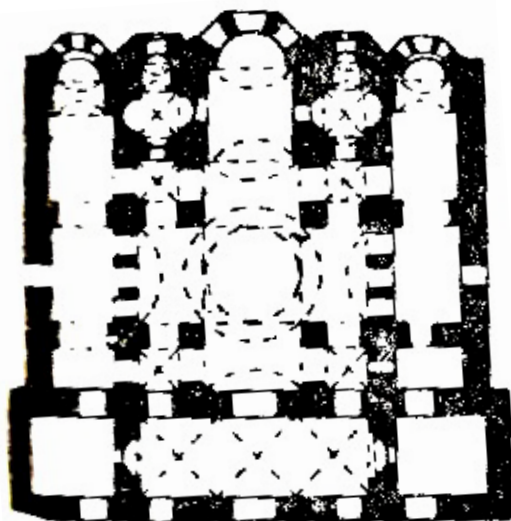
მოქვის ტაძარი
მეორე სართულის გეგმა
ლ. რჩეულიშვილის მიხედვით

ტაბულა 4

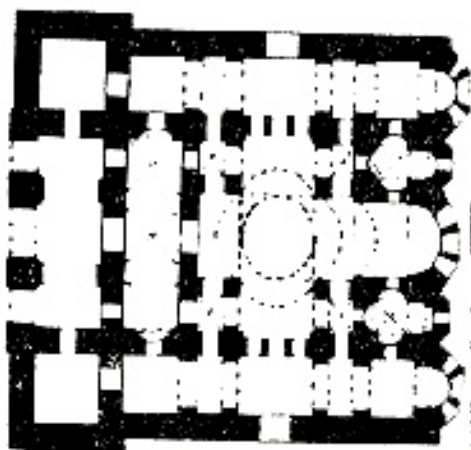
კალენდერ-ჯამი. თავდაპირველი გეგმის რეკონსტრუქცია

ტაბულა 5

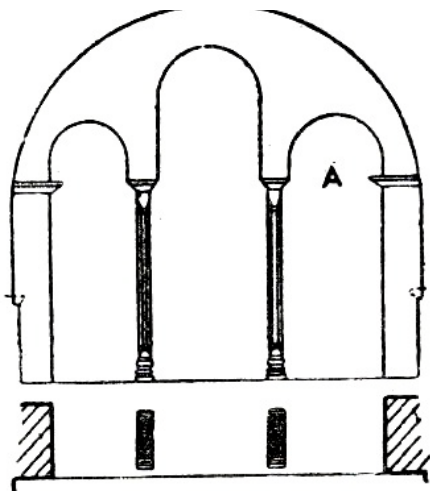

ლიპსის მონასტრის ჩრდილოეთი ეკლესია
თავდაპირველი გეგმის რეკონსტრუქცია
დ. ტალბოტ-რაისის მიხედვით

ტაბულა 6

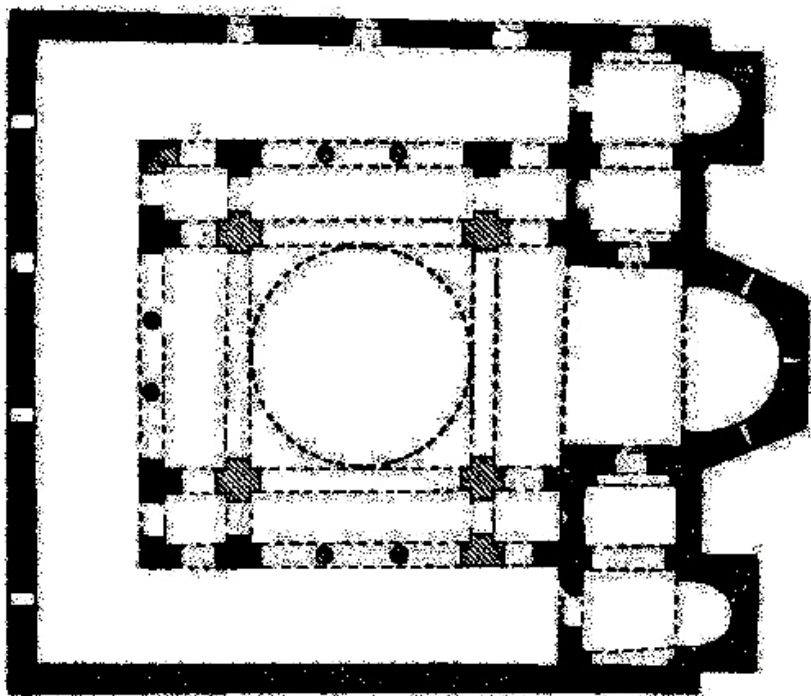

ესკი იმარეთი, თავდაპირველი
გეგმის რეკონსტრუქცია

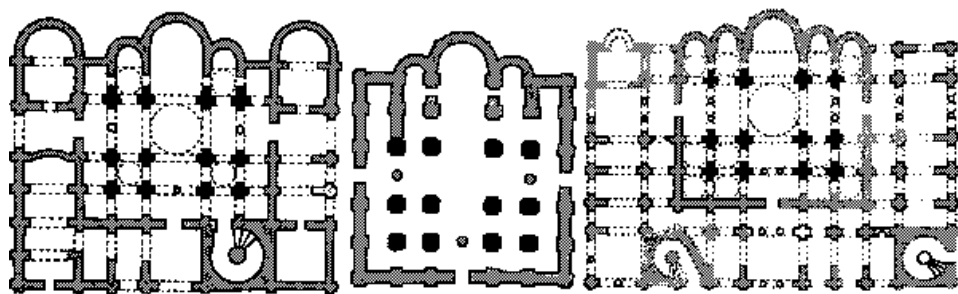
ქოროს თაღები

ტაბულა 7

მაიარფაკინე, გეგმა

ტაბულა 8

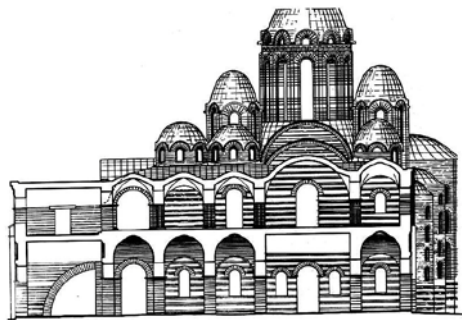

ნოვგოროდის, პოლოცკის და კიევის ტაძრების გეგმები

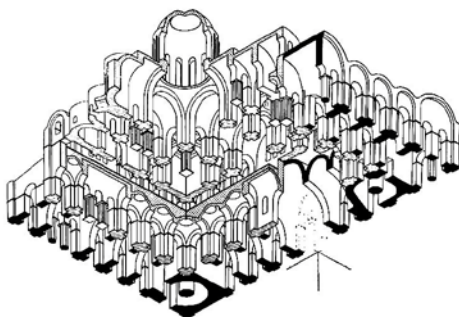

კიევის სოფიას ტაძრის რეკონსტრუქცია გ. შტენდერის მიხედვით

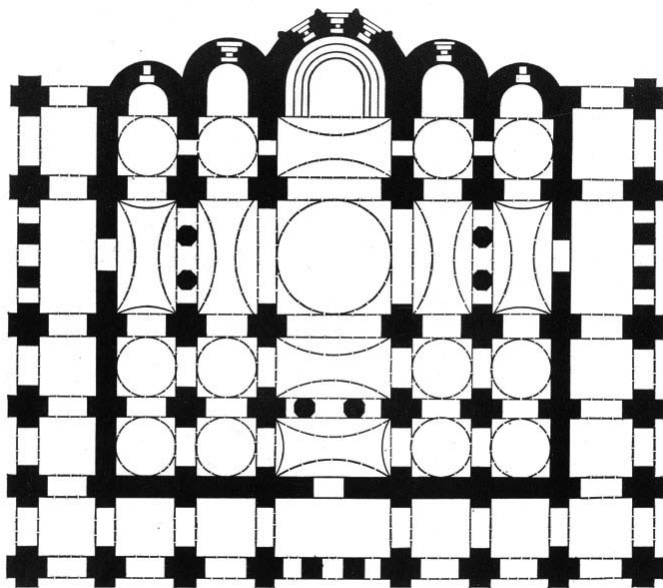
ტაბულა 9

კიევის სოფიას ტაძარი
რეკონსტრუქცია
გ. შტენდერის მიხედვით

კიევის სოფიას ტაძარი
აქსონომეტრიული ჭრილი

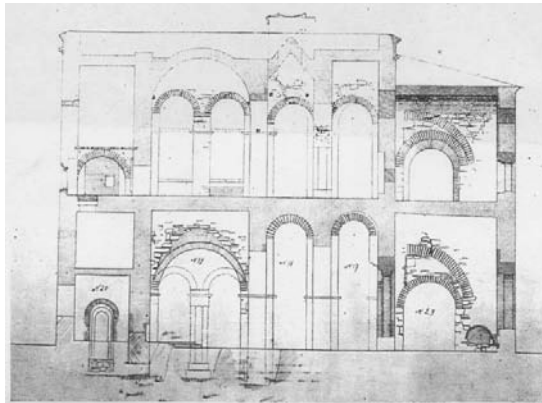
კიევის სოფიას ტაძრის მეორე სართულის გეგმა

ტაბულა 10

ნოგოროდის სოფიას ტაძარი.
რეკონსტრუქცია
ორიარუსიანი გალერეებით
ნ. ტრავინის და რ. კანცელ-
სონის მიხედვით

ნოგოროდის სოფიას ტაძარი.
რეკონსტრუქცია ერთიარუსიანი
გალერეებით
კ. აფანასიევის მიხედვით

ნოგოროდის სოფიას ტაძარი, ჭრილი ჩრდილოეთზე

Nino Silagadze

TOWARDS QUESTION OF THE ARCHITECTURAL FORMS OF MOKVI CHURCH AISLES AND GALLERY

Summary

Mokvi Church in Georgia is very special monument for its original architectural forms, and also – from the point of view of history. Built in 957 - 967 as a seat for a bishop, it maintained its cultural and religious significance through the Middle Ages. ex. Mokvi Gospel dates itself to 1300. The church is also famous because of visit of the Patriarch of Constantinople in 1659; he left prominent information about it. According to Vakhushti, the 18th c. Georgian historian and geographer, the church was still the center of Trans-Codori (river in the Western Georgia) Bishoprics by his times. But by the thirtieth of the 19th c. the church is already abandoned.

Complicated variation of “Cross-in-Square”, and five-nave cross-cupola church – these are the labels for architectural type of the church, quite rare in Georgia. Having no direct parallels in Georgia, it is mirrored in Constantinople and Russia of the Middle Ages.

Next step of research could be broader comparative study including the Balkans. But now Mokvi Church architectural peculiarities are studied in relation with certain group of the monuments. They are as follows: Nea, Kalender Camii, Northern Church of Lips Monastery (Fenari Isa Camii), Eski Imaret Camii (Anna Dalassena Church) in Constantinople, St. Sophia Churches in Kiev, Novgorod, Polotsk, etc.